

SCHEDIUS LAJOS HATÁSA A CSONGOR ÉS TÜNDE FILOZÓFIÁJÁRA

I.

1911-ben, amikor Babits Mihály emlékezetes tanulmányait egy modern Vörösmarty-kép kialakítása érdekében megírta, Lukács György a dráma filozófiai mondanivalója alapján minősítette a műfaj legnagyobb magyar alkotásának a *Csongor és Tündét*.¹ Sajnos ő, a leghivatottabb, Vörösmarty remekének filozófiai értékeit részletesen nem elemezte. Erre — Lukács más irányú érdeklődése és elfoglaltsága mellett — magyarázatul szolgál az is, hogy ezt a kérdést a Vörösmarty-filológia mindeddig nem tárta föl teljesen. Nem ismerjük Vörösmarty filozófiai műveltségének tényleges mélységeit és határait sem. Dokumentumok hiányában minden megközelítés — természetesen ez is — másodlagos következtetésekre utalt.

Abból kell kiindulnunk, hogy Vörösmarty a pesti egyetemen végbizonyítványt szerzett, aminek alapfeltétele volt a filozófiai képzettség. A bölcsélet oktatása már a középiskolában — a jelenleginél nagyobb nyomatékkal — megkezdődött, az egyetemen hallgatott előadások erre épültek.² A tananyag főleg a klasszikus és keresztény filozófusok eszmerendszereinek ismertetéséből állt. E nagy gonddal tanított anyag pedagógiai feladata a vallásos világkép elmélyítése volt, s a különböző egyházak, tanügyi szervek, valamint a bécsi udvar egyaránt gondosan ügyeltek, hogy „modern” és eretnek eszmék ne jussanak el az ifjúsághoz. Vörösmarty fiatal éveire még mindig a nagy francia forradalom — és ezzel kapcsolatban a felvilágosodás —

¹ V.ö. LUKÁCS GYÖRGY: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp. 1911.

² V.ö. HORVÁTH KÁROLY: *A klasszikából a romantikába*. Bp. 1968. 54–98. l.

gondolataitól való rettegés nyomta rá a maga bélyegét; ami nem jelentette ugyan, hogy a felvilágosodás szellemét sikerült kizárni Magyarországról, de ezzel kapcsolatban a cenzúra és a más hatóságok sokkal szigorúbbak voltak, mint akár a nemzeti törekvésekkel kapcsolatban.³ A helyzetre az jellemző, hogy a katolikusok eretnekséggel vádolták Fejér György prépostot azért, mert vallási kérdések filozófiai tárgyalásába a modernebb irányzatok gondolataiból is beépített néhányat; a reformátusok pedig hajszát indítottak a pápai Márton István professzor ellen Kant filozófiájának terjesztéséért — és ezáltal az ifjúság „megrontásáért” — akkor, amikor a königsbergi filozófus ellenfelei és tanítványai máshol már Hegel eszméivel viaskodtak.

Vörösmarty iskolai éveiben a felvilágosodást előkészítő Descartes racionalizmusa és a francia enciklopédisták viszonylag könnyen érthető és irodalmilag jól népszerűsített tanításai szélesebb körökben is elterjedtek. A magyar romantika kibontakozása pedig együtt járt a német teoretikusok — elsősorban a Schlegel testvérek és Herder műveinek —, valamint Rousseau hatásának megjelenésével, illetve megerősödésével. Vörösmarty közeli barátja, Fábrián Gábor lelkesen írta egyik levelében, hogy ő egészen Rousseau „bolondja” és mellékelve küldte a nagy francia író-filozófus valamelyik művének részletét.⁴ A romantika általános hatásával a *Csongor és Tünde* világában itt nem tudunk foglalkozni, s arra is csak utalhatunk, hogy Rousseau szemlélete alapvetően befolyásolta a költő társadalom szemléletét (különösen a Balga—Ilma páros beállítását), *Vallo-másainak* én-központúsága pedig világosan tükröződik a dráma lírai mondanivalójában.

„A felvilágosodás klasszikájának írója a ’filozófus’, aki eszméket hirdetve hatni akar, az esztétikai hatást a társadalom-

³ Ebben a kérdésben a megyei „ellenzék” gyakran szigorúbb volt a konzervatív udvari politikánál is.

⁴ FÁBRIÁN GÁBOR levele VÖRÖSMARTY MIHÁLYNAK, Világosvár 25^k 9^{ber} 1828. — Krit.-i kiad. XVII. k. 218.

nevelő szándék szolgálatába állítja” — írja Horváth Károly,⁵ s gondolatmenetén haladva hozzátehetjük: ez a fölfogás oly mélyen élt a 19. század első felének irodalmi közvéleményében, hogy legföljebb lázadni lehetett ellene vagy sajátosan értelmezni, de senki nem merete megtagadni. Amint azt az egyes „osztályok” névsora világosan jelzi, a Magyar Tudós Társaság szervezésekor még egyértelműen érvényesült az a fölfogás, amely az író és tudós fogalmát teljesen összemosta.⁶ Maga Vörösmarty — előbb a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjeként, később rendes akadémiai tagként — tudatosan törekedett rá, hogy a tudós címre méltónak bizonyuljon.

Nyitott kérdés viszont, milyen szellemi táplálékok segítették ebben. Vörösmarty egyénisége, érdeklődése és elfoglaltsága mellett valószínűtlennek kell minősítenünk azt a föltételezést, hogy mindazokat a filozófusokat olvasta volna, akiknek gondolatait később ki fogjuk mutatni. Az eszmék átvételének egyik nyilvánvaló módja volt, hogy kihasználta a romantikus szépirodalom és a korabeli — főleg német nyelvű — sajtó, folyóiratirodalom közvetítő szerepét. Ezen kívül azonban ismeretségi körében kellett lenni olyan személynek (esetleg többnek), akinek rendkívül széles és korszerű filozófiai műveltsége volt.

Adatok hiányában a lehetséges közvetítőkre csak következtethetünk. Legszorosabb baráti körében Deák Ferencről, Stettner Györgyről tudjuk, hogy sokat olvastak, a klasszikus filozófiában alaposan tájékozottak voltak, s a divatos romantikus elméletírók műveit is ismerték. Fábián Gábor Rousseau iránti rajongására már utaltunk, de a modern filozófiai eszmerendszerek mélyebb ismerete egyiküknél sem mutatható ki. Ugyanez mondható el — árnyalatnyi eltérésekkel — Bajza és Toldy, Bártfay László és Waltherr László műveltségéről is. Az idősebb nemzedékből Horvát István különösebb filozófiai

⁵ HORVÁTH KÁROLY *i. m.* II.

⁶ Közismert, hogy a Magyar Tudós Társaság első osztálya az íróké volt, de BERZSENYI például a bölceleti, KAZINCZY majd BAJZA pedig a történelmi osztályba kerültek.

érdeklődéséről nem tudunk, Vitkovics és Kultsár pedig erősen gyakorlatias szelleműek voltak abban az értelemben, ahogy a rendkívül olvasott Kisfaludy Károlyról is többször megállapította Toldy, illetve Bajza, hogy „nem tanult fej”. Hárman maradnak, akiket filozófiai ismereteik alkalmassá tettek a közvetítő szerepre: Kölcsey Ferenc, Fejér György és Schedius Lajos. Valószínűnek tartjuk, hogy Kölcsey jelentős hatással volt Vörösmartyra, de filozófiai gondolatmenete alapvetően eltér attól, amit a *Csongor és Tündé*ben megfigyelhetünk. Hasonló okból kell kizárnunk Fejér György hatását is: a kitűnő történettudós filozófiai írásainak erős vallás központúsága szintén hiányzik a drámából; ráadásul pedig szorosabb személyes kapcsolataikra sincs adatunk. Marad tehát lehetséges közvetítőnek Schedius Lajos.

Ismeretes, hogy Schedius Vörösmarty tanára volt az egyetemen, s — többek között — ő írta alá végbizonyítványát is.⁷ Az szintén figyelemre méltó, hogy a diák Vörösmarty általában jó eredményt ért el az általa tanított tárgyakból. A *Rationaria* című számviteli (!) tárgyból csak huszonegyen lettek eminensek, s ő közöttük az ötödik lett. Schedius fő tárgyából — „aestheticából” — pedig ötvenhét eminens közül tizenötödik volt.⁸ Úgy látszik Schedius már Vörösmarty első verseinek megjelenése előtt ismerte, sőt becsülte költői próbálkozásait; legalábbis erre vall, hogy neve szerepel a professor 1822-ben lezárt a magyarországi írók neveit tartalmazó hosszú jegyzékében.⁹ Vörösmarty végleges Pestre költözése és írói-szerkesztői rangjának megszilárdulása után kapcsolatuk tovább fejlődött: az 1828 őszen Pestre látogató Széchenyi István Schedius (és Vitkovics) társaságában fogadta Vörösmartyt, néhány nappal Kisfaludy Károly és Fáy András előtt. A Magyar Tudós Társaság szervezésével kapcsolatos tanácskozásokról fennmaradt följegyzések tanúsága szerint Schedius és Vörös-

⁷ MTA Kézirattára K/716.

⁸ u.o.

⁹ SCHEDIUS LAJOS: *Lexicon Scriptorum Hungarorum*, OSzK kézirat-tára, Quart. Lat. 31.

marty gyakran, mondhatnánk: rendszeresen ültek együtt a zöld — vagy inkább: fehér — asztalnál.

Vörösmarty Schediusról alkotott véleménye teljesen ismeretlen. Annyi bizonyos, nem csatlakozott Kultsárhoz, Horvát Istvánhoz és Kazinczyhoz, akik rossz szemmel néztek Schediusra, vagy Bajzához és Toldyhoz, akik bizonyos megvetéssel emlegették. Dehát tudjuk, hogy Kultsár, Horvát István, sőt talán Kazinczy is áhítoztak arra a katedrára, amit Schedius töltött be, s ez sokmindent megmagyaráz. Bajza és Toldy talán tényleg unalmasnak találták Schedius óráit, de azért ellenszenvükbe nyilván a példaképül választott „öregek”, főleg Kazinczy állásfoglalása is belejátszhatott. A magunk részéről inkább Szemere Pál véleményét véljük tárgyilagosságnak, aki 1809-ben — Schedius tudósi pályájának mélypontján —, amikor attól félt, hogy félbe kell hagynia tanulmányait, azt írta Kazinczynak: „Ha Schedius leckéitől elvonnak, desperalnom kell”.¹⁰ Ugyancsak Szemerétől tudjuk, hogy Schedius nem csupán elvont esztétikai elméleteket fejtegetett óráin, hanem az elvek gyakorlati alkalmazásának kérdéseivel is foglalkozott.¹¹ Föltételezhető, hogy az olvasási lehetőségeiben erősen korlátozott ifjú Vörösmartyra ezek az órák erősebben hatottak, mint a jobb körülmények között élő Bajzára vagy Toldyra, s Schedius óráin későbbi barátainál jóval többet kapott — főleg akkori más forrásaikhoz képest. (Ne feledjük: az egyetemi órákon kívüli idejében nevelői kötelességét is teljesítenie kellett, s ráadásul rendkívül nehéz volt a korabeli Pesten könyvekhez hozzájutni.)

II.

Schedius szerepe a 19. század első évtizedeinek magyar irodalmi fejlődésében jórészt föltáratlan. Legtöbb adatot ezzel kapcsolatban Waldapfel József *Ötven év Buda és Pest irodalmi*

¹⁰ Kazinczy Ferenc levelezése VI. 283.

¹¹ u.o.

*életéből*¹² című könyvében találunk. Doromby Karola¹³ nagyrészt, Szauder József¹⁴ kizárólag egyetemi tanárrá történő kinevezésére fordították figyelmüket; Jánosi Béla pedig főleg esztétikai rendszerével foglalkozott.¹⁵ Irodalmi szerepét máig tartó érvénnyel beárnyékolta Kazinczyék, majd Bajzáék említett ellenszenvre, de ennek egyetlen igazán visszataszító indoka Schedius besúgó volta, amit Mályuszné Császár Edit állít, nincs kellően bizonyítva.¹⁶ Nem csodálkoznánk, ha e föltételezés igaznak bizonyulna, de Schedius jelentős irodalmi szerepén ez sem módosítana.

Miután Schedius Lajos a pesti egyetemen elfoglalta katedráját magától értetődő természetességgel kapcsolódott be a hazai irodalom fölvirágoztatásáért folytatott harcokba. Ennek érdekében föladta a göttingai egyetemen ígéretesnek indult tudományos pályáját, amit pedig itthon is folytathatott volna, s akkor esetleges eredményei révén megnyílik előtte az út, hogy befogadják a német és ezen keresztül az európai tudomány rangos művelői közé. Amennyiben Doromby Karola helyesen értékeli idézett művében Schedius egyetemi éveinek gondosan összegyűjtött adatait, azt kell mondanunk, a pesti egyetem esztétika professzora *sokat* adott föl lehetőségeiből. Tény viszont, hogy további tevékenységében a göttingai neo-humanista iskolának kevés, Heyne professzornak a hallgatókkal szoros — családias — kapcsolatra alapozott oktatási módszerének pedig éppen semmi nyomát nem találjuk. A Kármán

¹² WALDAPFEL JÓZSEF: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*, Bp. 1935.

¹³ DOROMBY KAROLA: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúr-közvetítő*, Bp. 1933.

¹⁴ SZAUDER JÓZSEF: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*. ItK 1971. I–2. 78–106.

¹⁵ JÁNOSI BÉLA: *Schedius Lajos esztétikai rendszere*, Bp. 1916.

¹⁶ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT írja: „Schedius népszerűtlenségének nyilvánvaló oka az lehetett, hogy a kortársak tudomása, vagy megsejtése szerint Bécs szolgálatában levő ember volt.” Jegyzetben közvetve maga is elismeri azonban, hogy állítását nem tudja bizonyítani. ItK 1971/I–2. 253.

Józseffel szoros szövetségre lépő Schedius a mérsékelt felvilágosodás híve. Kapcsolatuk legszebb eredménye az *Uránia* kiadása. Schedius ebben játszott szerepe valószínűleg jelentősebb mint azt egyetlen cikke alapján gondolnánk; de arról sem feledkezhetünk meg, hogy Kármán következetes *nemzeti* programja mellett Schedius ilyen megnyilatkozásai nem ismertek. Későbbi tevékenysége viszont arra vall, hogy a magyar folyóiratot csak a *hazai* — több nyelvű — kultúra egyik és nem egyetlen tényezőjének tartotta.

Schedius magyar nyelvét Kazinczytól kezdve sokan kifogásolták. Tény viszont, hogy kis számú magyar írása megfelel a kor színvonalának. Ugyanakkor szívesen írt latinul és az anyanyelve kétségtelenül a német volt. Megkönnyítette a magyar szellemi életbe való bekapcsolódását, hogy középiskoláit abban a székesfehérvári gimnáziumban végezte, ahol — többek között — Virág Benedek, Schwartzner Márton, Fejér György és később Vörösmarty Mihály is tanult. Talán Schwartzner személyében sejthetjük azt a kapcsolatot, ami a pesti szabadkőműves páholyhoz vezette. Ebben a vonatkozásban, míg a magyar szabadkőművesség története nincs föltárva, csak sejtelmekre vagyunk utalva, de biztosak lehetünk az így kialakult szoros összeköttetések fontos szerepében a 18. század utolsó, majd a 19. század első két-három évtizedének irodalmi fejlődésében. Innen magyarázható Schedius homályos részvétele a Martinovics-mozgalomban is.

A magyar jakobinusok bukása után Schediust is gyanúba fogták, sokáig állása is veszélyben volt. Elvesztette néhány barátját, megszakadtak fontos kapcsolatai, megtört életének az az íve, amelyen tanszékének elfoglalása után elindult, de ő maga megmenekült, sőt állását is megtarthatta. Nemi tudjuk, minck köszönhette ezt, „ártatlanságának”, avagy bizonyos szolgálatainak. Lélektanilag érthető lenne az utóbbi is, és magyarázatot adna Kazinczyék ellenszenvének hátterére. Mindenesetre a reakció sötét éveiben Schediusnak új utakat kellett keresnie.

Közvetlen barátai közül Kármán halála, Óz Pál kivégzése,

Abaffy Ferenc alispán fogsága azzal járt, hogy elvesztette leg-
 ösztönzőbb magyar kapcsolatait. Amikor a jakobinus mozga-
 lom bukása következtében megrendült helyzete némileg meg-
 szilárdult, és a diktatúra csekély enyhülése ezt lehetővé tette,
 már nem a magyar, hanem kifejezetten a *hazai* kultúra szolgál-
 tatába lépett. 1797 és 1799 között *Anzeiger für Ungern*, majd
 1802 és 1804 között *Zeitschrift von und für Ungern* címen
 adott ki német nyelvű lapokat, közben pedig szorgalmasan
 gyűjtötte a Magyarországon megjelenő könyvek bibliográfiá-
 jához szükséges adatokat. Tevékenysége nem állt szemben a
 magyar irodalommal, sőt igyekezett azt német nyelven nép-
 szerűsíteni. Munkásságára mégis inkább az jellemző, hogy az
 első pesti magyar színház dramaturgja az új században a pesti
 német színházban vállalt hasonló szerepet.

Kifejezetten irodalmi tevékenysége ezekben az években
 csekély. Lesage: *Sánta ördög* című regényének fordítás-kiadásá-
 hoz írt magyar nyelvű előszava azonban korrekt, sőt a kor
 átlagos színvonalra fölért álló írás. Bizonyítéka Schedius kitűnő
 műveltségének, hozzáértésének, irodalmi érzékenységének —
 és a magyar nyelvben való jártasságának. Az adott időszakban,
 amikor a szépirodalom is lényegében még a tudomány kere-
 tébe tartozott és az író legmagasabb elismerése a tudós cím volt,
 különös érdeklődésre tarthat számot Schedius fejtegetésének
 az a része, amelyik elvi alapról veszi védelmébe a szórakoztató
 olvasmányt.

„Még a hivatalban levő és a tulajdonképpen való tudós is örömet
 mútatja magát üres óráiban a mulatságköltésbeli jól készült munkák
 olvasásában, tudván, hogy mind belső érdeme vagyon, mind pedig
 a *képzeldést és érzékenységet* kellemes módon foglalkoztatja a' nélkül,
 hogy a' mellett az ész üres maradna”

— írja 1803-ban,¹⁷ s anint kiemelésem jelzi, a felvilágosodás
 szellemében működő, a felvilágosodás gondolatait — óvatosan,
 de annál eredményesebben — terjesztő Schedius a szentimen-

¹⁷ LESAGE, ALAIN RENÉ: *A sánta ördög*, magyarul RÁTH PÁL
 fordításában, SCHEDIUS LAJOS előszavával Pest, 1803.

talizmusnak megfelelő, a romantika felé mutató elemeket emeli ki.

A Zeitschriftből Kisfaludy Sándor *Himfyjének* ismertetését szokás kiemelni, mivel ahhoz Kazinczy — indokolt — bírálata fűződik. Hívjuk itt föl inkább arra a figyelmet, hogy a lap nagyon jól kísérte figyelemmel a magyar irodalom legújabb termését. Többek között Baróti Szabó Dávid, Révay Miklós, Virág Benedek verseit, Dugonics *Etelka* című regényét és a *Dorottyt* méltatta — német nyelven — nagy lelkesedéssel. Az utóbbihoz kapcsolódik Schedius levélváltása Csokonaival, aki fennmaradt leveleiben nagy tisztelettel fordult hozzá. Bár a következő években Schedius fordítja németre Kisfaludy Sándor *Hazafiúi szózat* című röpiratát, tevékenysége egyre inkább különféle hasznos tevékenységek propagandájára vált át. Csak találgathatjuk, mi vitte az esztétika professzorát, a humán beállítottságú tudóst sokoldalú, de lényegében — ahogy Jánosi Béla idézett művében helyesen mondja¹⁸ — dilletáns buzgózkodásokba. Hasznos tevékenységének van azonban két állandó motívuma: valamennyi a polgárosulást, nagyon közvetetten, de mégis a polgári átalakulást szolgálja; s valamennyit tekintetjük pótcselekvésnek egy olyan korban, amely a saját szakterületén való hasznos munkát úgyszólván lehetetlenné tette. Az utóbbi mellett szól az is, hogy abban a pillanatban, mikor lehetősége nyílt rá, Schedius ismét kulturális szerepet vállalt; 1811-től közreműködött a pesti német színház munkájában, 1814—1817 között pedig főigazgatóhelyettesként egy, voltaképpen a mai dramaturgnak megfelelő feladatkört látott el.

Kazinczy kora teljesen indokoltan értékelte ezt úgy, hogy a magyar nyelv helyett a németet választotta. Helytelen lenne azonban ezt a gondolatmenetet fenntartások nélkül követnünk. Induljunk ki abból, hogy Schedius adott időpontban nehezen vállalhatott valamilyen szerepet a pesti magyar színháznál, mivel Pesten nem volt magyar színház. A választás tehát úgy merült föl, hogy egyik lehetőség a magyar színészet megerősí-

¹⁸ SCHEDIUS LAJOS: *A' szépség tudománya*, Aurora, 1822. 313—321.

téséért folytatott eszmei harc, másik a pesti színházban végezhető gyakorlati munka volt. Itt azonban — eltérve a Kazinczyt követő felfogástól — rá kell mutatnunk arra, hogy a pesti német kultúra, amit Schedius szolgált, nem csupán német volt, hanem pesti is. Az utóbbi pedig azt jelenti, hogy nem egy feudális osztály igényeit szolgálta, a feudális rend fennmaradásában érdekelt nemesség szellemét tükrözte, hanem — sok ellentmondással — a magyarországi polgárságét. Innen indulva érthetjük meg a pesti egyetem esztétika professzorának publikációs tevékenységében a közhasznú ismeretek — selyemhernyó tenyésztés, méhészkedés, nálunk ismeretlen termékek és előállításuk módjuk, természettudományos eredmények — népszerűsítésére fordított erők célját. Mivel a korabeli sajtó cikkei nagyrészt névtelenek, Schedius ez irányú tevékenységét nem lehet teljesen föltárni, de az biztos, ezzel a munkásságával nevének a legfőbb államvezetés előtt is ismertséget, becsülést szerzett. Tagja a selyemhernyó tenyésztés fellendítésére létrehozott országos bizottságnak és kapcsolatba került a gazdasági és gazdálkodási kérdések iránt erősen érdeklődő József nádorral is. Az alcsuti mintagazdaság létrehozója, a modernebb gazdálkodási elvek egyik legelső hazai úttörője ezen a réven választotta Schedius professzort harmadik felesége nyelvmesteréül. Ez a személyes viszony tette lehetővé, hogy 1823-ban lapengedélyt szerezzen Kisfaludy Károlynak, amivel aztán az Aurora szerkesztője — ismeretlen okból — nem élt. Lehet, hogy csupán azért tartották besúgónak is, mert a pesti írók közül egyedül volt bejáratos a „legmagasabb körök” hazai legmagasabb rangú személyiségének házába. A pesti polgári (és értelmiségi) réteg érdekeit szolgáló tevékenységét itt elsősorban azért hangsúlyozzuk, mert úgy véljük, a polgárosulást szolgáló eszmeterjesztő és felvilágosító munkássága jelentős hatással volt a *Csongor és Tünde* írásának szellemi fejlődésére. Mindenesetre Schedius is tagja volt annak a pesti értelmiségi körnek, amelynek lényegében polgári világszemlélete segítette Vörösmartyt, hogy elszakadjon a nemesi nacionalizmustól, és a Fejedelem kihívó gőgjével szembe ne Csongor

származására hivatkozzék, hanem polgári öntudattal mondassa vele: „ha ember, olyan mint te vagy”.

Egy olyan elmaradott országban, mint amilyen a 19. század eleji Magyarország volt, a polgári származású és életformájú (ráadásul szabadkőműves) Schedius Lajosnak nem lehetett nehéz addig a fölismerésig eljutnia, hogy a polgári érdekek szolgálatának legfontosabb feladata a gazdasági tényezők fejlődésének elősegítése. Mivel pedig ez főleg a magyarországi német ajkú lakosság közvetlen ügye volt: a közhasznú ismeret terjesztése, a gazdasági propaganda célja az ismeretterjesztést oly sokféleképpen korlátozó kormányzat sem állított akadályokat. A tizes évek második felében azonban a politikai nyomás enyhült, s ekkor újból találkozhatott Schedius a másik úton haladó irányzattal, amely a felvilágosodásból kiindulva a nemzeti ügygel kötött szövetséget. Ez teremtette meg az első hosszabb életű magyar folyóiratot, a Tudományos Gyűjtemény megalapításának előfeltételeit. E nagyjelentőségű vállalkozás Schedius és hozzá hasonló életformájú, kultúrájú pesti értelmiségiek közös erőfeszítéseinek eredménye volt, de már nem Pestnek, hanem — és talán elsősorban — az országnak, mégpedig magyar olvasóinak, készült. Schedius sokat tett a Tudományos Gyűjtemény életre hívásáért, fenntartásáért, és hosszú ideig jelentős befolyása volt szerkesztésére. Megfelelő dokumentumok hiányában érdemeinek és szerepének aránya egyelőre tisztázhatatlan, korlátait nagy arányú másfajta tevékenysége sejteti. Hangsúlyozván, hogy Schedius csak egyike az alapítóknak és a szerkesztésre befolyással bíróknak, ki kell emelnünk, hogy a Tudományos Gyűjtemény első tíz évfolyama — egyre csökkenő mértékben — mennyire megfelel Schedius törekvéseinek. Annak ellenére, hogy fentebb kifejtettük a tudomány és irodalom fogalmának korabeli összeforrottságát, már a folyóirat címe jelzi az irodalom népszerűsítésénél, a nyelvi kultúra terjesztésénél szélesebb — sőt attól némileg eltérő — célkitűzéseit. A Tudományos Gyűjtemény anyaga nem csupán az egyes munkák színvonalát tekintve „vegyes”. de a földolgozott (vagy csak fölvetett) témák is

igen szerteágazóak. Az ismeretek terjesztése pedig ugyanazt szolgálja, amit Schedius sokoldalú tevékenysége: a pesti értelmiségi kör polgári szellemének, s ezáltal magának a polgári szellemnek terjesztését, közvetett úton a polgárosulás előkészítését.

Noha a tudomány-fogalom a korban sokszor nagyon keveset — nagyon alacsony színvonalat — jelent, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői igyekeztek a lehetőségekhez képest emelni a mércét. Különösen áll ez az első szerkesztőre, Fejér Györgyre, aki a közhasznú ismeretek felől a filozófiai és a valódi tudomány irányába akarta eltolni a lap tájékoztató szerepét. Ezzel egyidőben gyorsult meg a pesti tudományos élet fejlődése.

1822-ben, amikor az Auróra első számában Schedius *A szépség tudománya* című dolgozata megjelent, Kazinczyn és a hatáskörébe tartozókon — elfogult szemlélőként — kívül mindenki meggyőződhetett, hogy a dolgozat szerzője nem alaptalanul esztétika professzora a pesti egyetemnek, és sokkal nagyobb fölkészültségű tudós annál, mint amennyit a közhasznú ismereteket népszerűsítő cikkei sejtették. A teljesebb bizonyíték azonban, ami a hatékonyabb meggyőzést szolgálhatta volna, ha nem az éppen a politikailag indokolt támadások kereszt-tüzében álló latin nyelven jelenik meg, még további hat évig váratott magára. Schedius *Principia philocaliae seu doctrinae pulchri* cím alatt 1828-ban adta közre saját esztétikai rendszerét. Ennek modern marxista értékelésével adós az esztétika története, s e hiány pótlására mi természetesen nem vállalkozhatunk. Úgy gondoljuk igaza van Jánosi Bélának, aki a következőket írta:

„Schedius . . . korának eszméit fejezte ki s korának tudományos módszerét alkalmazta. A mű régibb esztétikai irodalmunknak mindenestre egyik legjelentékenyebb terméke s a viszonylagosan eredetibb ilyen kísérletek közé tartozik.”¹⁹

¹⁹JÁNOSI i. m. 52.

Talán annyit mégis szabad hozzátennünk ehhez a mérték-tartó fogalmazáshoz, hogy a mű egyértelműen tanúsítja szerző-jének alapos jártasságát a régebbi és modernebb esztétikai és filozófiai irodalomban. Schedius kétségen kívül ismerte a Goethetől és Winckelmanntól a Schlegel testvérekig és Jean Paulig német nyelven megjelent jelentősebb esztétikai tárgyú munkákat, tájékozott volt a francia elméleti irodalomban és elmélyedt Kant, Fichte, Schopenhauer, főleg pedig Schelling filozófiájában. Munkájának jegyzetei egyértelműen tanúsítják, hogy Vörösmarty ismeretségi körében nem volt senki, aki nálánál alaposabban ismerte volna és nagyobb érdeklődéssel tanulmányozta az újabb filozófiai irányzatokat.

Jánosi Béla kutatásaiból tudjuk,²⁰ hogy az egyetemen eleinte saját kézírata alapján tanította az esztétikát, a jakobinus mozgalom bukása után felsőbb utasításra kénytelen volt elődje, a jezsuita Szerdahelyi tankönyvét használni. Jánosi, majd Dorombay Karola nem találtak rá magyarázatot, miért csak húsz évvel Szerdahelyi halála után adta ki saját esztétikai rendszerét. Véleményünk szerint ennek két oka lehetett: egyrészt Schedius rendkívül sokoldalú másirányú tevékenysége, másrészt rendszerének modernsége, s ezért politikailag veszélyes volta. Kérdés azonban, írhatjuk-e Szerdahelyi unalmas tankönyvének a rovására Bajza és Toldy unatkozását Schedius óráin? Szemere fentebb idézett²¹ kijelentése arra vall, hogy a professzor a tankönyv fedezete mellett — amelyből csak a teoretikus részt tanította — szabadabb kezet biztosított magának pontosan meg nem határozott esztétikai tárgyú előadásokhoz. Arra is van bizonyítékunk, hogy esztétikai rendszere tanítványai — a fiatalabb nemzedék — előtt nem volt egészen ismeretlen. A Vörösmartynál négy évvel fiatalabb Simon Florent ugyanis a *Philocalia* megjelenése előtt már két évvel közreadta párbeszédés formában írott esztétikai tanulmányát, amelyben — Jánosi Béla bizonyítékai szerint²² — híven követi mestere

²⁰ JÁNOSI *i. m.* II.

²¹ V.ö. 10. jegyzettel.

²² JÁNOSI *i. m.* 53–57.

nézeteit. Ez pedig legalábbis lehetővé teszi azt a föltevést, hogy a Schediusszal társaságban többször találkozó Vörösmarty is ismerhette volt professzora eszméit.

A húszas években még Toldyék Schediusra vonatkozó alapvetően negatív ítélete is némileg módosult. 1828. szeptember 20-án arról írt Bajzának, hogy *Handbuch*-ja „egyáltalában tetszik, de tüzesebb barátja, buzgóbb hirdetője nincs Schediusnál”.²³ Másfél évvel később Bajza tudósítja őt arról, hogy az ifjú Szalay László szerint Schedius esztétika óráin „igen magasztalta” Vörösmarty és az ő — Bajza — verseit.²⁴ Mindkettőjük véleményét majd a *Conversations Lexikon* pöre változtatja ismét negatívvá, amikor Schedius azoknak a „Wigandianus írónak” a táborához csatlakozik, akiket Bajza a „publikum előtt igen megcsapkodott.”²⁵ Ismételjük: Vörösmartytól ehhez hasonló sem pozitív, sem negatív nyilatkozatot nem tudunk idézni, de azt tudjuk, kortársi feljegyzésekből, hogy baráti-társasági körökben többször voltak együtt Schediusszal.

III.

Schedius esztétikai rendszere, mint már említettük, a *Csongor és Tünde* fogalmazásának időszakában, 1828-ban vált teljes terjedelmében ismertté a nyilvánosság előtt. Igaz, latinul jelent meg, de Vörösmarty nemzedéke még folyamatosan olvasott ezen a nyelven, sokszor könnyebben, mint németül. Összehasonlítva ezt az esztétikaelméleti művet Vörösmarty szépirodalmi alkotásával, nem csupán a műfajból adódó különbségek szembeötlőek, de kiderülnek kettőjük világszemléletének alapvető eltérései is. Vörösmarty mély humanizmusa, az *ember* sorsára, gondjára, bajaira, lehetőségeire összpontosító figyelme, boldogságának feltételeit és korlátait kutató szándéka teljesen hiányzik Schedius művéből, aki a filozófiát (és esztétikát) elvont, elmé-

²³ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte: OLT-VÁNYI AMBRUS, Bp. 1969. 442.

²⁴ *u. o.* 485.

²⁵ *u. o.* 504.

leti kérdésnek fogta föl. Azt a hatást, amit a filozófia Rousseau-i megközelítése Vörösmartyra gyakorolt, Schediusnál — kisebb részben — a humánium kérdéseinek Goetheól tanult fölfogása, — nagyobb részben — a német filozófiai erősen teoretikus jellegének átvétele helyettesíti. (Goethe fölfogásának nem a politikus [államvezető] tevékenységében és a *Faust* filozófiájában érvényesülő ember- és társadalomszemléletére utaltunk, hanem arra a fajta — jobb híján nevezzük így: — arisztokratizmusára, amit Eckermann műve, s több más kortársának véleménye tükröz.) A legemelkedettebb pillanatban is erős érzelmi motivációjú gondolkodás áll itt szemben az érzelmek hullámverésében is emelkedetten rendszerező elme működésével. Ráadásul pedig Schedius professzor emberi egyénisége szintén igen távol állt Goethe érzékenységétől, hajlamai szárazzá, pedánszá tették. Esztétikai műve a német teoretikus irodalom legszikárabb példáit követi.

Ugyancsak alapvető különbség Schedius és Vörösmarty között, hogy az utóbbi gondolkodásától a metafizikus okoskodás teljesen idegen. Aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy amennyiben költőnk a *Csongor és Tünde* tudósát élő modell alapján alkotta meg, elsősorban Schediusra gondolt.²⁶ Mindenesetre az ő eszméit ismerteti — és vitatja — a három vándor közül Csongornak a legtöbb gondot és gondolatot okozó allegorikus figurával. Ellenérvként persze föllhozható, hogy általános vélemény szerint Schedius hívő ember volt, aki aligha tette volna föl a Tudós istenben kételkedő kérdését. (Persze Schedius ugyanakkor a felvilágosodás neveltje és szabaddkőműves volt, s abban egyáltalában nem lehetünk biztosak, meddig ment el baráti eszmecserékben, bizalmas körben.) A filozófia története mindenesetre Vörösmarty gondolat-

²⁶ Több irodalomtörténész a Tudós modelljét HORVÁT ISTVÁN személyében sejtí, híven ahhoz a fölfogáshoz, amit GYULAI Vörösmarty életrajza sugall arról, hogy a költő a tudományos életben HORVÁTOT tisztelte a legjobban. Részletesen kifejtett érveim mellett cáfolja ezt a föltételezést az is, hogy a Tudós voltaképpen filozófus, nem pedig történész, mint HORVÁT ISTVÁN.

menetének logikáját igazolja: az út, amelyen Schedius haladt, szükségszerűen torkollik először a biblia-kritikába, majd Hegel idealizmusába, végül pedig ateizmusba.

A Tudós első szavai félreérthetetlenül utalnak Schedius filozófiájának központi gondolatára: „Erő az isten! úgy kell lennie, / Ész és erő, vagy inkább még erő; / Erő az ész is, mert uralkodik” — mondja Vörösmarty figurája. Mint arra Jánosi Béla rámutatott²⁷ Schedius esztétikai rendszerének filozófiai alapja a merev dualizmus, amely a világot egyfelől az *anyag* és *erő* lényegileg különböző, de mindig együttesen megmutató kölcsönhatására vezeti vissza; másfelől megkülönböztet *érzéki* (érezhető, látható, testi) dolgokat, tapasztalatokat és *érzéken túli* (érezhetetlen, láthatatlan, észí, lelki) jelenségeket, gondolkodási folyamatokat. „Az észí erő behat a matériába s vele összeforrván vagy olvadván életet ébreszt, virágot fakaszt, gyümölcsöt terem” — írja Schedius.²⁸ Az erő ezek szerint az emberi szellem hatóereje, amely az anyagi világba hatolva mozgató (energia) jellegű, és így hozza létre a változásokat. Az ész és lélek itt azonos fogalmak, mint Vörösmarty-nál is. Lényegük, ahogy a költő a Tudós szavaiban megfogalmazza az, hogy „az észnek nincs fogó keze” és „a lélek nem fogható”. A tapintással érzékelő kéznek ez a hangsúlyozott kiemelése külön nyomatékkal utal Schedius eszméinek hatására, hiszen ő az, aki Schelling filozófiájából a tapintó érzékelés fontos szerepét kiemeli, s az érzékelés más formáinak rovására primátust biztosít neki.²⁹ Ebben Vörösmarty csak megidézi Schedius gondolatmenetének az irányát, de nem követi. Az anyag és erő kettősségére visszavezetett világmagyarázat azonban az Éj szavaiban központi jelentőségű. E szerint az Éj *individuális* képessége szülte a világot, de ebből az *erő* által létrehozott mozgás alakította ki — a Kant–Laplace-féle kozmogonia elképzelését követve — az *anyagi* világ különböző megjelenési formáit, a bolygóktól és holdjaiktól — a Föld és

²⁷ JÁNOSI *i. m.* több helyen is.

²⁸ SCHEDIUS: *A' Szépség tudománya*, Aurora, 1822. 313–321.

²⁹ VÖ. JÁNOSI *i. m.*

tengereinek keletkezésén keresztül — az élőlények (köztük az ember) megjelenéséig.

Az Éj világmagyarázatának kozmogóniájában az hozza meg a minőségi változást, hogy az „ember feljő, lelke fényfolyam, / A nagy mindenség benne tükrözik”. Ugyanez a gondolat már korábban megjelenik a *Csongor és Tündében*, amikor a Tudós arról beszél, hogy emberré a lélek tesz, a lélek, „a’ mi gondol, és akar, / Óhajt, és képzél, búsong és örül; / Ez a’ világok alkotója bennem, / ’S rontója annak, a’ mit alkotott”. Az utóbbi gondolat szubjektív idealizmusa (a világ *bennem* alakul és pusztul el) nem fordul elő Schedius gondolatrendszerében, az idézet első felét azonban annál világosabban fejti ki már az 1822-es *Auróra*ban megjelent dolgozatában.³⁰ Itt egyébként a „bennem” meghatározás más értelmezése is fölvilan, s ha onnan indulunk ki, elveszti a Vörösmartytól is szokatlan szubjektív idealista értelmezés lehetőségét, sőt nagyon racionális magyarázatot kap. Idézzük *A’ Szépség Tudománya* idevágó részletét:

„Bár melly nevezetes és drága szempillantás az, a’ mellyben a’ tsetsemő a nap’ világra köszöntvén először édes annya’ karjai közé szorittatik: de az *emberi élet*’ első szent pertzének ezt igazán nevezni nem lehet. Ez tsak a *testi lételnek* azon időpontja, a’ hol fájától elválván a’ gyümöls, magában meg állapodik, hogy testalkotása’ törvényei szerint elintézett érettségére lassan, lassan juthasson. Az *Ember* — az a’ kettős természetű Való — az a’ két homloku Jánus — a’ látható világra megjelenésének zsengejét tsak akkor éri meg, mikor az *önérzés* ébred melyében, mikor tsak önön magát a’ körülötte levő dolgoktól megkülönböztetni kezdi, de a’ belső természetét ő is már a’ külsőjétől érezve elválasztja. Azon időtől fogva . . . kettősnek érzi magát az Ember: két ellenkező igát, ösztönt vesz észre magában . . . Mennél inkább az emberi ész kifejlődésében előrelépvn a’ természet’ erejét ’s törvényeit vizsgálja ’s tanulja, annál jobban ellátja ugyanezen jelenéseknek közelebb való okait. A’ tsudák megszűnnek, a’ tündérek elenyésznek, a’ világból e sok lélek kipusztul, és az ész, a’ természet munkáinak öszveszerkesztését úgy tekinti, valamint akármelly más mesterség mű’ rugóinak, kerekeinek és egyéb részeinek egymásba

³⁰ *Aurora*, 1822. 313—321. SCHEDIUS *i. m.*

kapszolódását. Eképpen a' természet rejtekéhez közelebb érni, a' vad-tudatlanságból származott bámulást magától elhárítani látszik az okos Ember: de más részről még sokkal nagyobb tsudákra akad."31

E „tsudákról” Schediustól csak annyit tudunk meg, hogy azok az „érzékentül-való” (vagyis: éreztelen, láthatatlan, észí, lelki) kategóriákba tartoznak. Ezzel nem foglalkozik, mert úgy véli:

„A böltsekedő felekezetek' legelmésebb állításai vagy szerkezetei — az Idealizmus, Realizmus, Synthetizmus, Identismus' s.a.t. — mind tsak annyi homályos métsek, a' mellyekkel keresztül világitani akarván, tsak az elővont kárpitok sűrűségét velünk még jobban észre vétetik.”32

Nyilvánvaló, hogy ez a „kárpit” fordítja a Tudós figyelmét a végtelenről a végesre, a „Tündérhonról” a gyakorlati tudományra, de Vörösmarty megrendítőbbé formálja e kérdést, s dramatizálva teszi föl. Nála a Tudós (*végül* — második föl-lépte azaz bukása *előtt*) nem tud beletörödni a mechanikus világmagyarázat korlátoltságába, nem tud megállni a metafizikai „titoknál”, s így szembe kell néznie élet és halál kérdésével. E kérdés megoldhatatlansága — amire a dráma a nembeli továbbélés, a termékeny szerelem válaszát sugallja — a Tudóst örületbe hajszolja. Schedius nem foglalkozik a halál, az elmúlás emberi és filozófiai gondolatával. Vörösmarty számára viszont ez az egyik alapkérdés. Olyan kérdés, ahová az embernek a gyakorlati életből kiindulva is el kell jutnia. Ebben a vonatkozásban veti föl a szabadság *idő*beli korlátozottságának kérdését. Amikor Csongor először találkozik a (fiatal) Tudóssal, még maga sincs tisztában az *idő* kérdésének fontosságával, másodsorra a Tudóst ugyanaz, amit közben ő is megtanult, az *idő* múlása, az öregedés kényszeríti, hogy az élet és halál monstrozus ellentmondásával szembenézzen.

Az Éj monológja, mint még visszatérünk rá, lépcsőről lépcsőre követi Schedius gondolatmenetét a világ keletkezésének

31 u. o.

32 u. o.

elbeszélésében. Ott is az első fokozat a „testi lételnek” megvalósulása, a születés utáni öntudatlan állapot, ami akkor változik meg, amikor „az ember feljő” és „lelke fényfolyam”, amiben a „nagy mindenség” tükröződik. Schedius gondolatmenetének további részét maga a drámai cselekmény fejt ki, amelyben Csongor és Tünde megtanulják a természet erejét, megismerik törvényeit, megtanulják a testi létet, megismerik a tapasztalatok világát; s így jönnek rá a „tsudák” racionális magyarázatára, így enyészik el a tündérkirály-lány álma és marad helyette egy szerelmes hús-vér szerető.

Schediusra vonatkozó konkrét és kritikus utalásként foghatjuk föl a Tudós monológjának azokat a szavait, amelyben lebecsülően nyilatkozik a költészet szárnyalásáról. Saját műveinek, beleértve esztétikai példáinak versidézeteit, tanúsága szerint a szárnyalás bizony merőben idegen volt Schediustól. A kritika azonban arra az árulásra is vonatkozhat, amit Toldyék fölfogása szerint az esztétika professzora akkor követett el, amikor éveken keresztül hasznos polgári foglalkozások propagálására fordította idejét a nagy irodalmi háborúk támogatása helyett. Jegyezzük meg: nyilván Schedius száraz szelleme, kedélytelennek látszó egyénisége is szerepet játszhatott a lelkesedésre és emberi melegségre vágyó fiatalok idegenkedésének kiváltásában. Vörösmarty azonban mintha nem követte volna nemzedéktársait, mintha mélyen megértette volna ezt az emberi konfliktust. A tudós néhány szava mindenesetre oda utal, hogy tisztában volt a professzor kielégítetlen sóvárgásával, azzal a nyugtalanító óhajával, hogy szeretett volna tanítványokat, szavaira jobban odafigyelő hallgatókat. Úgy véljük, Vörösmarty legalább bizonyos mértékig vállalkozott erre a szerepre, s a Csongor találkozása a Tudóssal erre a lírai helyzetre utal, amikor az előbbi érdeklődését látva az utóbbi így szól:

Egy ember, olyan, mint anyám' fia.
Talán tanulni vágyna? megkínálom;
Mert mily öröm találni hallgatót.

Schedius gondolatainak az egész drámát átszövő hatása a legerősebben Csongornak abban a fölismerésében mutatkozik meg, hogy ő is „kettősnek” érzi magát. Ahogy Schedius írja: „kettősnek érzi magát az Ember: két ellenkező igát, ösztönt vesz észre magában. . .”³³ Az egyik, szárnyaló képzelete a korlátlan szabadság illúziói-világa felé csábítja; a másik, érzékei (beleértve biológiai létének fenntartásához szükséges ösztöneit) a földhöz kötik. Ennek a kettősségnek az ütközései kényszerítik a világ megismerésére. Arra, hogy megvizsgálja létének körülményeit és feltételeit. (Beleértve a társadalom Schedius művében sehol nem érintett kérdéseit.) Csongor tisztuló öntudatából eltűnnek a „tsudák”, realizálódnak a „tündérek”, elméje „öszve-szerkeszti” a dolgok, jelenségek „rugóinak, kerekeinek és egyéb részeinek egymásba kaptcsolódását.”³⁴

A' Szépség Tudománya aligha izgatta különösebben Vörösmartyt, mint metafizikai szférákban keringő okoskodás, mint teoretikus építmény, de izgatta mint filozófiai okfejtés és — talán — mint esztétikai igazolás. Ugyanezt mondhatjuk Schedius esztétikai elveinek még tudományosabbá párolt latin nyelvű földolgozásáról, már említett *Principia philocaliae seu doctrinae pulchri* (Pestini, 1828.) című művéről. A Schedius teóriáiból leszűrt (vagy leszűrhető) gyakorlati esztétika sem vezette új utakra Vörösmartyt, de talán megerősítette törekvéseiben. Esztétikájában Schedius azt hirdette, hogy tárgyát valamennyi művészet csak a megfelelő formákkal, képekkel (*imagines*) vagy közvetítőformákkal, jelekkel (*signa*) fejezheti ki. Más szóval elismeri a költőnek azt a „jogát”, hogy a maguk eredeti formájában közvetíthetetlen élményeit, tapasztalatait, gondolatait közvetett úton fejtse ki. E tanítás szerves összhangban van azzal a fontossággal, amit filozófiájában az analógiának tulajdonít. Az analógia elve teszi lehetővé, hogy Csongor saját magán végzett megfigyelései, tapasztalatai és a különféle

³³ U. o.

³⁴ U. o.

példázatok megfigyelése útján szerzett ismereteit általánosítsa, totális érvényűvé tegye. Magát a költői üzenetet egyaránt közvetítik közvetlen élményekre visszavezethető és szimbolikus értelmű képek, sőt maga az egész mű az „images” és „signa” szféráinak csodálatos leleménnyel fölépített, többszörösen egymásba font rendszere.

Ennek az esztétikai tanításnak azért kell az adott pillanatban rendkívüli jelentőséget tulajdonítanunk, mert a klasszicista esztétikán nevelkedett és a romantika vonzásába került költőknek — köztük Vörösmartynak — alapvető kérdése maradt a lapos hétköznapiság és a valóságtól elszakadt költőieskedés veszélye. Egyfelől művek sokasága terjedt az olvasók között, amelyekből az áttételes költői kifejezésnek minden eszköze hiányzott, másfelől olyan jelentős művekben, mint Vörösmarty *Tündérvölgye* például, a képek, metaforák, szimbólumok egy része elvesztette jelentésközvetítő szerepét. A szimplifikálás és az érthetelenségig tágított többértelműség vitájában Schedius állásfoglalása egyfajta rendet kínált, amelyben az „images” és „signa” jellegű költői kifejezésnek egyaránt megvan a maga jelentősége, szerepe. Schedius esztétikájában annak ellenére, hogy A. W. Schlegel személyesen ismerte, Tieck és Jean Paul elméleti műveire többször hivatkozik, a romantika nem hagyott maradandó nyomot, de éppen deromantizáló jellege miatt gyakorolhatott volna jótékony hatást, s talán Vörösmartyra gyakorolt is. Be kell azonban vallanunk, semmi adatot nem találtunk, ami ennek az értékes műnek esztétikai hatását valakinek példáján konkrétan szemléltetné, Vörösmartynál is csak filozófiai hatásokat lehet kimutatni.

(Azt sem tudjuk, mi volt Schedius véleménye a *Csongor és Tündér*ről. Csak gyaníthatjuk, az emberi létezés mélyéről fölidézett borzalmakat aligha olvasta megalégedéssel, s talán a rendkívül összetett kifejezési mód is zavarta. Az utóbbi másokat is zavart, olyanokat, akik viszont nem tartották eléggé romantikusnak a művet.)

IV.

A *Csongor és Tünde* költői filozófiájának első meglepetése, hogy látszólag irreális, mesei közegében milyen következetesen érvényesül, a cartesianus filozófia racionalizmusa. Ha a mesei elemeket, csodákat, szimbolikus és allegorikus utalásokat úgy tekintjük, ahogy azok Csongor tudatában a megismerés folyamatát elősegítik, be kell látnunk, még az illogikusnak látszó asszociációs áthidalások is alá vannak rendelve a józan ész kereső tevékenységének. Csongor egyetlen kérdést sem közelít meg intuitív úton, minden tanulságot tapasztalatokból, vagy példázatokból von le. Irracionális, természetfölötti erők a dráma menetébe schol nem avatkoznak be. Tünde valóságos nőként jelenik meg, s Ilma is csak beszél a hattyúvá változásról, de az sem történik meg. A csodák inkább vásári trükkökre, mutatóványokra emlékeztetnek, mint misztikus értelemben vett természetfölötti erők megnyilvánulására. Szerepük mindig példázat jellegű, s ráadásul a hősök képzeletében ironikus szerepet játszanak. Lényegében a csodák főleg azt a descartes-i tanítást szolgálják, amelynek értelmében az embert érzékszervei megcsalhatják, ezért nem szabad az érzékszervekkel fölfogott tapasztalatokat abszolutizálni, biztosra venni. Az értelemnek a világ minden jelenségét kételkedéssel kell megközelítenie. (Beleértve természetesen a nem tapasztalati úton szerzett ismereteket is.) Csongor alapvető emberi magatartása a kételkedés, ez ösztönzi gondolkodó tevékenységét, létének lényegét. (Cogito ergo sum — mondhatná.) Ugyanakkor viszont a költői mondanivaló szerves része az a gondolat is, hogy az embernek itt a földön kell élnie, boldogságát megtalálnia, nem követheti tehát teljesen szabadon képzeletét, álmait, vágyait. Ezeket is kételkedéssel kell megvizsgálni ahhoz, hogy a korlátolt, de mégis lehetséges szabadságot, boldogságot a tapasztalati ismeretek széles körű birtokában megvalósíthassa. A szükséges érzéki tapasztalatok megszerzése és földolgozása Csongor vándorútjának célja és eredménye.

Csongort és Balgát ugyan komikusan megcsalják érzékei,

ebből mégsem vonható le szubjektív idealista következtetés. Ellenkezőleg: a dráma lényege az anyagi világ megismerése. Ezt szolgálja elsősorban a költő filozófiai fölkészültsége. A tudattal bíró, józan értelemmel gondolkodó, belül — képzeletben — az anyagi világtól elszakadni képes lény megismeri a drámában az emberi test élettani igényeit, a biológiai létfenntartás módját és logikáját; ennek társadalmi vetületét; majd számbaveszi az anyagi világ keletkezésének kanti gondolatmenetét, hogy ezzel közelebb jusson léte értelmének megismeréséhez.

Bizonyos mértékig eltér Kant filozófiájától az, hogy az Éj kozmogóniájában a kiindulópont a Sötéttel és Semmivel azonosított fichtei Én. Valószínűleg Schelling közvetítésének eredménye, hogy az abszolút Én történetfilozófiai szerepének fölillantása után határozottan Kant gondolatmenete kerül előtérbe. Vörösmarty föl sem veti valamilyen isteni lény szerepének lehetőségét, hanem az Éj szimbolikus figurájában kifejezett abszolút Én után az anyag és mozgás szerepét állítja előtérbe. Elsősorban ez utal arra, hogy a fichtei gondolat csak Schelling közvetítésével jutott el Vörösmartyhoz; illetve az, akitől filozófiai ismereteit vette, Schelling szellemét követi. Márpedig Erdélyi János óta közismert, hogy Schedius gondolkodását ez a német filozófus mindenkinél jobban befolyásolta.³⁵ Schelling abban tér el Fichte tanaitól, hogy szerinte a megjelenő természetben az első fokozat az *anyag* s benne az objektív tényező túlsúlya; második a *fény* a szubjektív tényező túlsúlyával; harmadik a szervezet, amelyben a *lét* (az anyag lényege) és a *tevékenység* (a fény lényege) kapcsolatba lép egymással. Az Éj monológiájában ez a gondolatmenet kétszeresen kimutatható. Először akkor, amikor a világ keletkezésének — a dráma mondanivalóját szolgáló, a szülés aktusát kiemelő — mitológiájában az *anyag* keletkezését („a világot szültem gyermekül”) rögtön a *fény* és az ezzel járó mozgás (tevékenység) megjele-

³⁵ V. ö. ERDÉLYI JÁNOS: *A hazai bölcsélet jelene*, Sárospatak, 1857. 193.

nése követi „Mindenható sugárral a világ / Fölkelt ölemből, megrázkódtatá / A' semmiségnek pusztaságait. . .”. Már ebből a mozzanatból is látszik, hogy a *fény* a humanizált — gyermeknek nevezett — *anyag* belső tulajdonsága. Másodszor Vörösmarty fordított logikával ismétli meg ugyanezt a gondolatot: ebben az értelemben az ember azonos a *fénnyel*. „Az ember feljő, lelkes fényfolyam”, vagyis az Éj szülötte abban az értelemben „gyermek”, hogy fényt sugároz. A *fény*, a tevékenység ereje oly nagy, hogy a mozdulatlanágra vágyó Éjt is „bujdokolni” kényszeríti. Ez ennek a világnak a lényege. Ez az embert a világ fölé emelő erő. Ezért tükröződik ebben a „fényfolyamban”, az emberi tudatban a világ. Itt tehát már nem az abszolút Én történetfilozófiai szerepéről van szó, hanem az individuumnak a világhoz és kollektivitáshoz való viszonyáról. Eszerint az elsődleges létező világ — úgy is mint a nem kollektivitása — csak az egyén tudatában megjelenő tükröképpen keresztül ismerhető meg. Az egyes ember időbeni létezése (szabadsága) — hasonlóan szabadságának térbeli korlátozottságához — „pillanat” csupán, de az általa létrehozott anyagi eredmények (változások) is mulandóak. Ugyanakkor viszont az anyag mozgatásához — változások létrehozásához — szükséges tevékenység az ember megismerő tevékenységén alapuló mozgató erőkből fakad. Ebben az értelemben már nem individuumról, hanem az egész emberi nemről van szó, s végső soron ez adja meg az egyén létének értelmét. Etikai síkra átvetítve ez teszi egyrészt Csongor kötelességévé azt, hogy vállalja az emberi nem fönntartásában ráváró szerepet a szerelemben, másrészt azonban ennél sokkal szélesebb értelmezést is sugall: kötelességévé teszi a tevékenységet, a világ változtatását.

Akárcsak Fichténél, a világ (Nem-Én) a *Csongor és Tündében* is úgy mutatkozik meg, ahogy a különböző — öntudattal bíró — egyének tudatát kollektivizáló abszolút Én képzeletében tükröződik. Ez a való világ — és nem a tudatbeli álmokképek — az egyedül lehetséges területe az Én cselekvő szándékának. A dráma hősei a cselekvés értelmét keresik és találják meg. Rádöbbennek, hogy az anyagi világ tárgyi szférájában létre-

hozott minden alkotás előbb-utóbb elpusztul, ezért a cselekvő élet értelmetlen. Csakhogy itt új filozófiai tényező lép az okfejtés logikájába, s Kant szellemében — részben a racionális értelem belátásának terhére — etikai kötelességgé teszi a világban rejlő ellenállások legyőzését. Ennek a végső kérdések felől nem igazolható kötelességnek is van azonban racionális logikája: ha Csongor nem szállna szembe Mirigy ártó szándékával, a rosszal, az akadályozná szerelmének beteljesülését, azaz létfenntartó egyesülését Tündével, s ezzel létét megfosztaná attól, hogy abszolút értelemben értelmesnek tudhassa. Ez a logika állítja úgy föl a kérdést, hogy Csongor vagy beletörődik élete értelmetlenségébe és öngyilkos lesz, vagy vállalja a cselekvést. Szerelmi vágya felől közelítve tehát elemi érdeke, az abszolútum felől etikai kötelessége, hogy legyőzze a rosszat akkor is, ha — Kant gondolatmenetét követve — az erkölcsi világrend (harmónia) az érzéki világban nem valósítható meg. Vörösmarty ezzel egyrészt racionálisan alátámasztja az etikai kötelesség fogalmát, másrészt nyomatékkal hívja föl rá a figyelmet.

Külön ki kell emelnünk a *mozgás* központi szerepét a dráma filozófiájában, sőt egész művészi struktúrájában. A *fejlődésben* kiteljesedő mozgás gondolatának alapvető volta — többek között — a Vörösmartyra nagy hatást gyakorló Herder befolyásának tudható be. Csongor már első szavaiban mozgásban levő állapotáról vall, s ettől kezdve minden szüntelen mozgásban van, még az álmokban sincs nyugalom, csak a dráma végső pillanatában villan föl reménye — vagy fenyegetése. Reménye, mert az úzótt ember természetes igénye a viszonylagos nyugalom; félelme, mert a végső mozdulatlanságra ítéltég maga a halál. „Jer nyugodjál e' karok közt” — mondja Tünde, majd hozzáteszi: — „'S hagyj nyugodnom karjaid közt”. A bajoktól távol, csendben, háborítatlanul élni, ez az ősi vágya annak, aki a bajokat megismerte, szükségszerű küzdelmeit (részben) megvívta; de éppen a megismerési folyamat tanulságai bizonyítják lehetetlenségét, az emberi természet lényével való összeegyeztethetlenségét. Nem is ezzel fejeződik be a dráma, hanem egy

mozgásban levő képpel, amelyben a természet „nyugtalan-ságának” jelképeként arany almák hullanak, s a „meszi ének” mozgásra szólít föl: „jőj” — mondja, „örülni az éjbe velem, / Ébren maga van csak az egy szerelem”. Ébren van tehát a szerelem, azaz nem nyugszik; s a mozgásra hívó felszólítás után biztosra vehetjük, hogy akik örülnek a szerelemben kapott gyönyörnek, azok sem tétlenkednek.

A kanti fölfogás már az Éj világmagyarázata előtt megszólal a Tudós szavaiban, aki a königsbergi filozófus tanításának megfelelően hirdeti, hogy a természet leírása helyett a természet történetével kell foglalkozni. (Az viszont egyelőre tisztázatlan, honnan került be Vörösmarty elképzelései közé az emberiség történetének engelsi fölfogása, az ember szerszámkészítő tevékenységének központi jelentőségét fölismerő gondolatmenet évekkel a német bölcselő idevágó művének megjelenése előtt.) Szintén Kant gondolatát követi a dráma abban, hogy hősei félreérthetetlenül rabjai érzékeiknek s ezáltal a *jelenségvilághoz* tartoznak, de értelmük (ész-lény voltuk) a *lényegvilághoz* is hozzákapcsolja őket. Ebben a gondolatkörben merül föl a szabadság és szükségszerűség viszonyának kérdése. A drámában az okság elve uralkodik, a következmények — a körülményeken és akarati tényezőkön keresztül — determináltak. A hősök megtanulják, hogy az akarat kevés ugyan álmok megvalósításához, de elengedhetetlen a körülmények alakításához, az etikai kötelesség teljesítéséhez. Szabadságuk azért korlátolt, mert a jelenségvilághoz tartoznak (érzékeik rabjai), s így szabadon csak akkor cselekedhetnek, ha a szükségszerűségeket — a körülményeket, a világrendet, az uralkodó tendenciákat, ha kell a rosszat, a borzalmast is — fölismerik és megismerik. Ezért kell tapasztalatokat szereznünk a testi létezés minden szférájában, ezért kell találkozoznunk a rossz erővel. Meg kell tanulniok, hogy abszolút szabadságot csak a testetlenségben és halhatatlanságban találhatnának. De a gondolat, álmok, az illúzióvilágban szárnyalás mind-mind az ember tudati tevékenységének eredménye, ami csak a testi létezés „megszületése” után lehetséges. A hallhatatlanság — időbeli örökkévaló-

ság — pedig sem egyénnek, sem egyedi alkotásnak nem juthat osztályrészül, minden, ami keletkezik, elpusztul. Az anyagi világ és az élet is keletkezett az ősi Semmiből és Sötétből. Az egyéni lét mégis meghosszabbítható a nembeli kollektivitásban a létfenntartáson keresztül. A dráma szerint nem végtelen — azaz kezdet és végnélküli ugyan — de az ugyancsak véges értelem sem kezdetét, sem végét nem láthatja.

A halandóság kérdése vezet át az *idő* és *tér* ugyancsak központi jelentőségű kérdésköréhez. Vörösmarty ebben szintén Kant — Leibnitz nyomán kialakított — gondolatait követi. A tér az *egy időben* (egyszerre), az idő az *egymás után* létezők rendje, de ugyanakkor a tér a *külső*, az idő a *belső* szemlélet rendje is. A tér alaptörvénye a benne létezők mozgásra ítéltsége, az idő viszont maga is mozgás, szüntelen változás. Csongor, akinek először a külső világot kell megismernie, kezdetben a tér törvényeinek leküzdésével viaskodik. Mozgási lehetőségei azonban nem elegendőek, hogy térben végtelen céljához, Tündérhonba eljusson. Az ellopott varázsszerek sem segítenek. Az anyagi világ megismerése után be kell látnia, hogy szabadsága térben korlátozott. Közben Tünde megismerteti az idő múlásának kérdésével, ezen keresztül tudatosítja benne, hogy mit mulaszt. Csongor megtanulja a konkrét, személyhez szóló szerelmet, s vágyai konkretizálásával megkezdődik szándékai belső fölmérése, az önismeretek szerzése. A folyamat végén *öntudatában* megerősödve törődik bele az idő törvényeinek könyörtelen érvényesülésébe is.

Kant erős filozófiai hatása ellenére a *Csongor és Tünde* filozófiája nem kantianus. Eredetét tekintve eklektikus, s nem is lehet más, hiszen Vörösmarty filozófiai ismereteinek fő közvetítője, Schedius sem tartozott következetesen egyik nagy filozófiai iskolához sem. Vörösmarty azonban a tőle kapott szellemi töltést is erősen tovább formálta, főleg pedig pazar formában költőiesítette. Több síkon, több tükörrel, az áttételek bonyolult rendszerével közvetített rendkívül gazdag mondanivalója egyértelműen és egyneműen az ő szellemi alkotása. Mégis jelentős filozófiai ismeretanyag földolgozását figyelhetjük meg.

Nyilvánvalóan ezt vette észre a fiatal Lukács György, amikor a *Csongor és Tündét* a leggazdagabb filozófiai mondanivalójú magyar drámának nevezte idézett munkájában. Ezt nem vették észre Vörösmarty kortársai — még a zseniális Kölcsey sem —, s ezzel nem törődtek az utódok. Mi azonban különös tisztelettel kell, hogy megállapítsuk, Vörösmarty egyéni és társadalmi helyzetéből ilyen mély gondolati töltésű művet, amelyben a hazai társadalom gondjaitól az emberi létezés legáltalánosabb kérdéseiig oly sokmindenre keres és talál a kor legjobb színvonalának megfelelő választ, adott pillanatban az adott Magyarországon létrehozni valóban csodálatos teljesítmény volt.